

KNAUSZ IMRE

"ÚJ SZAKASZ" AZ OKTATÁSPOLITIKÁBAN 1953—1954

Az 1952-es és az 1953-as év a közoktatásban

Az 1948—49-es fordulatot követően a magyar közoktatás maga is alapvető változásokon ment keresztül. 1. Rendkívüli mértékben kiszélesült a közép- és felsőfokú képzés. Ez egyfelől lényeges modernizációs tényező volt, másfelől azonban az oktatás teljes egészében alárendelődött a közvetlen gazdasági szükségleteknek, és a szakmai jogosítványok tömegtermelése mellett háttérbe szorult a tényleges tudás, az iskolai oktatás színvonala. Fontos korjellemző, hogy az általános iskola is a szakképzés kiszolgálójává, előkészítő iskolává vált. 2. Döntően megváltozott a felsőoktatás és a középiskolák szociális összetétele. Az expanzió önmagában is elkerülhetetlenné tette ezt a változást, másrészt a fizikai dolgozók előtt megnyíló mobilitási lehetőségek kedvezően befolyásolták e rétegeknek a hatalomhoz való viszonyát és magának a rendszernek a legitimitását. A "kedvező szociális arányok" hajszolása hamarosan öncéllá vált, és végső soron ismét a színvonal csökkenése irányában hatott. 3. Radikálisan átalakult a tananyag is. A magyar közoktatás megszabadult egy nemzeti-klerikális ideológia anakronisztikus uralmától, ugyanakkor egy kanonizált "marxizmus" hallatlanul intoleráns terjesztése vált az oktatási rendszer egyik alapfeladatává.¹

Figyelemre méltó, hogy az erőltetett növekedés közoktatás-politikája már 1952-ben az elbizonytalanodás jeleit mutatta. Április 23-án a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Titkársága a — mindaddig dinamikusan növekvő — felsőoktatási keretszámok csökkentését határozta el. Ezzel összefüggésben a testület úgy döntött, hogy a felsőoktatás expanziójában korábban jelentős szerepet

¹Erről az időszakról részletesebben lásd Darvas Péter—Gyécizky Tamás: A középfokú szakoktatás rendszerének átalakulása 1949—1956 között. Oktatáskutató Intézet, Bp. 1986.; Knausz Imre: Az MDP és a közoktatás kérdései az iskolák államosítása után. = Párttörténeti Közlemények, 1985. 3. sz.; Uő: A közoktatás pártfelülvizsgálata 1950 tavaszán. = Párttörténeti Közlemények, 1987. 1. sz.

játszó szakérettségis tanfolyamok képzési idejét egyről két évre emeli föl, 1955-re pedig végleg fölszámolja ezt a képzési formát.² Nem választható el ezektől a folyamatoktól, hogy az 1952. évi középiskolai felvételek során a minisztérium már "külön gondot" fordított az addig sok tekintetben hátrányosan megkülönböztetett értelmiségi származású fiatalok beiskolázására, és meghirdette a beiskolázás "minőségi megjavításának" célkitűzését. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a korábbinál nagyobb figyelmet kellett fordítani a felvételre javasoltak tanulmányi eredményeire.³ Mindez azonban nem zárta ki a voluntarista expanziós célkitűzések fennmaradását, és a Magyar Függetlenségi Népfront 1953. április 12-én közzétett választási felhívása — az oktatásügy állami vezetését is meglepve — előírányozta, hogy a második ötéves terv időszakában "a tanulóifjúság falun legalább az általános iskola nyolc osztályát, a városokban, az ipari központokban legalább a középiskolát kötelezően elvégezzék".⁴

Összecseng a fentiekkel a Titkárság 1952. szeptember 3-i határozata a szakmunkásképzés helyzetéről. Ez komoly hiányosságokat konstataált a tanulmányi színvonal és a fegyelem terén, rámutatva, hogy ezek egyik oka a válogatás nélküli, toborzás útján történő beiskolázásban rejlik. A határozat ennek megfelelően előírta, hogy a tanulólétszámokat egyelőre nem kell tovább emelni. A kibocsátási létszámok csökkentéséhez azonban ekkor még nem fűződött népgazdasági érdek, ezért a beiskolázás visszafogását "a lemorzsolódás elleni harc" fokozása egészítette ki. Ezt szolgálta a katonai módszerek alkalmazása a nevelésben és a kilépők anyagi felelősségének érvényesítése.⁵ A beiskolázási folyamatok lassú átrendeződésével párhuzamosan merült föl az 1950-ben elfogadott tantervek kritikájának szükségessége. A Darvas József vezetésével 1952-ben született elemzések, mindenekeelőtt magának a miniszternek május 16-án az MDP Politikai Akadémiáján tartott előadása⁶ az oktatás sematizmusának, frázisosságának elítélését egyértelműen a hazafias jelleg erősíté-

² Urbán Károly: Az 1953-as fordulat és a magyar értelmiség. = Párttörténeti Közlemények, 1981. 4. sz. 41–45. o.; Ladányi Andor: Felsőoktatási politika 1949–1958. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1986. 74–75. o.

³ Új Magyar Központi Levéltár, XIX-I-1-r. Az OM Vezető Kollégiumának iratai (a továbbiakban: ÚMKL Koll.) 1952. május 2. Az 1952/53. évi iskoláztatás jelenlegi helyzete.

⁴ A Magyar Függetlenségi Népfront választási felhívása. = Szabad Nép, 1953. április 12. (Az eredetiben az egész idézett rész kiemelve.)

⁵ Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.) 276–54/209. Jelentés az iparitanuló-képzés helyzetéről.

⁶ Darvas József: Hazafias nevelés iskoláinkban. = Társadalmi Szemle, 1952. 6–7. sz.

sének igényével kötötték össze, és ez lett az egyik vezérszólam az ekkor elkezdődő tantervi munkálatoknak.⁷

Mindezen változások hajszálerei azonban egy sokkal átfogóbb politikai fordulat áramába futottak bele 1953 júniusában, és világossá vált, hogy a közoktatás terén is szélesebb alapon és önkritikusabban kell megközelíteni a fölmerült problémákat. Az MDP Központi Vezetősége (KV) 1953. június 27–28-i ülésén elfogadott és az MDP egész korábbi politikai vonalvezetését éles kritikával illető határozat nem tartalmazott közvetlen utalásokat oktatáspolitikai kérdésekre, de átfogó jellegénél fogva ezen a területen is elkerülhetlenné tette a változásokat. Először is a nehézipar erőltetett fejlesztésének visszafogása visszamenőleg is megkérdőjelezte a szakképzés (az MTH-iskoláktól az egyetemig) hasonlóan erőltetett fejlesztésének indokoltságát, másodsorban a határozat antiszelektáriánus vonásai, az adminisztratív módszerek bírálata, a kuláklista eltörlése stb. vitathatóvá tették a közoktatás terén érvényesülő mechanikus, adminisztratív eljárások indokoltságát is, elsősorban a szociális arányok merev értelmezése és a hitoktatás türelmetlen kezelése terén, végül a személyi kultusz bírálata, az ideológiai élet fejlesztésének meghirdetése a tananyagok átalakításához adott újabb szempontokat.

Valóban, a Központi Vezetőség vitája érintett is közoktatási kérdéseket, és noha e vita egyelőre igen kevésbé ismeretes, annyit már föltárt a szakirodalom, hogy Révai József és Darvas József egyaránt a közoktatás erőltetett növekedése ellen szóltak föl. Révai önkritikájában "likvidálandónak" nyilvánította a népfront 1953-as választási felhívásának célkitűzését, a kötelező városi középiskolázás megvalósítását a második öt éves terv folyamán. A döntő feladat ehelyett: "megcsinálni, automatizálni a 8 osztályos általános népoktatást".⁸ Ebben a szellemben tért ki közoktatási kérdésekre Nagy Imre is július 4-én, a kormány programját ismertető beszédében. A főiskolai oktatás "erőszakolása" helyett — mondta —, "jóval nagyobb gondot kell fordítani a népiskolákra, fokozni kell beruházásaikat, szaporítani kell az iskolák, tantermek és tanerők számát, hogy minél jobb feltételeket biztosítsunk a jövő reménysegei, a kis magyarok elemi oktatásának...".⁹ Látható tehát, hogy már az első napokban megtörtént az "új szakasz" legfontosabb köz-

⁷ ÚML Koll. 1952. június 12. Az általános iskola és általános gimnázium tanterveinek módosítása. PI Arch. 276—89/194. Javaslat az általános, középiskolai és tanítóképzői tantervek átdolgozására. (Darvas javaslata, 1952. szeptember 18.)

⁸ Urbán Károly: I. m. 46. o.

⁹ Nagy Imre: A kormány programja az országgyűlés előtt. = Egy évtized. Válogatott beszédek és írások II. kötet. Szikra, Bp. 1954. 366. o.

oktatási konzekvenciájának levonása: fordulatra van szükség a képesítések "termelésétől" az alapozó oktatás irányába, és ott is elsősorban a feltételek megteremtését kell napirendre tűzni.

A közoktatás-politika felülvizsgálatát, annak egyes elemeit a Politikai Bizottság 1954. évi határozata foglalta egységes rendszerbe. (A Központi Vezetőség nem tárgyalta a dokumentumot, noha az a KV határozataként jelent meg, és így is vonult be a köztudatba.) A határozat, amelyet a párt nyilvánosságra hozott,¹⁰ röviden szólt a fordulat éve óta elért eredményekről, elsősorban a mennyiségi növekedés számadatait emelve ki. Az általános iskola 8. osztályában háromszor, a középiskolákban két és félszer annyian tanultak 1953/54-ben, mint a megfelelő osztályokban 1937/38-ban. Jelentősen emelkedett a középiskolákban a munkás-paraszt származású tanulók aránya, előrehaladás történt a tananyag marxista szellemű átalakítása terén, és a pedagógusok "túlnyomó többsége magáévá tette közoktatási célkitűzéseinket". A határozat egésze azonban élesen kritikus hangvételű volt. E tanulmány terjedelmi korlátai miatt az alábbiakban csak három témakörre: az általános iskolára, a középiskolára és az oktatás tartalmi újragondolására térek ki részletesen.

Rekonstrukció vagy gyorsított szakosítás: az általános iskola dilemmája

Láttuk, hogy a közoktatás-politika felülvizsgálatának már első hangütései azt célozták, hogy az ötvenes évek elejének szakképzés-centrikussága után ismét az alapozás, az általános iskola kerüljön a fejlesztési tervek középpontjába. Nem volt azonban egyértelmű, hogy mit is kell érteni az általános iskola fejlesztésén. A Szabad Nép már 1953. augusztus 11-én részletes írásban foglalkozott a kérdéssel, és a beruházások, a tanteremépítés elégtelenségét, különösen pedig a falusi iskolák hiányosságait tette kritika tárgyává. A bíráló elsősorban az Oktatásügyi Minisztérium (OM) és a helyi tanácsok ellen irányult (aligha teljesen igazságosan).¹¹ A párthatározat vonatkozó fejezete látszólag egyenes folytatása a kormányprogram és a Szabad Nép-cikk gondolatainak, valójában azonban azok egyértelmű feltételcentrikussága helyett itt egy kettős célkitűzés fogalmazódik meg. Mert egyfelől a

¹⁰ A Központi Vezetőség határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól. = Társadalmi Szemle, 1954. 1. sz.

¹¹ Idézi Simon Gyula: A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. = Nevelésügyünk húsz éve 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. Szerkesztette: Simon Gyula. Tankönyvkiadó, Bp. 1965. 66. o. és Urbán Károly: I. m. 63–64. o.

párthatározat is kimondja a szükségtantermek fölszámolásának, az iskolák tartozásának, a felszerelések biztosításának stb. szükségességét, és ez a korábbiakkal összehangzó, a szervetlen fejlődés kiegyensúlyozását célzó törekvés. Másfelől azonban és főként előírja, hogy 1960-ig (tehát a második ötéves terv végéig) "lehetőség szerint" mindenütt meg kell valósítani a szakrendszerű oktatást, és ezzel egy olyan célnak ad prioritást, amely korábban is kiemelt cél volt, és a beruházások elégtelen szintjével társulva maga is hozzájárult az általános iskola fejlődésének diszharmonikus voltához. Kár lenne persze ebből arra következtetni, hogy az általános iskola gyors ütemű szakosítása eleve hibás vagy voluntarista elképzelés volt, az azonban kétségtelen, hogy a kettős célkitűzés olyan ellentmondást tartalmazott, amelyet csak jóval nagyobb beruházási szint mellett lehetett volna feloldani.

A határozat intenciói szerint 1954 folyamán ki kellett dolgozni a szakosítási program részletes feltételeit tartalmazó tervezeteket. Ez valóban meg is történt, és az OM Vezető Kollégiuma 1954. szeptember 23-án tárgyalta az általános iskolai főosztály erre vonatkozó előterjesztését. A feladat megoldásához 112 000 szakosított oktatásban nem részesülő felső tagozatost kellett volna valamilyen módon bevonni a szakosított oktatás rendszerébe. Ez részben további osztott felső tagozatok kialakításával, részben újabb körzetesítési akciókkal lett volna megoldható. A fő nehézséget a hagyományos tanteremhiány jelentette. A fejlesztési terveket figyelembe véve az építendő tantermek száma 7654 volt. Ami a pedagógusokat illeti, a szaktanárhiány így elérte a 7281-et, ennyi új tanár tervezett munkába állítása pedig 7744-re emelte az építendő pedagóguslakások számát. Az egész fejlesztési terv anyagi kihatása 4358,1 millió forint lett volna.¹²

A tervezet döntő bizonyítéka annak — mondta a vitában Andics Erzsébet, a miniszter első helyettese —, hogy a teljes körű szakosítást nem tudjuk 1960-ig elérni. Maga a miniszter is úgy nyilatkozott, hogy a tervezet nem számol a realitásokkal, és október közepéig új előterjesztés készítésére adott utasítást.¹³ Ilyen anyagról, illetve hasonló kollégiumi vitáról nem tudok, tény azonban, hogy ettől kezdve a belső minisztériumi és pártiratokban elfogadott dologként kezelték, hogy a második ötéves terv sem fogja befejezni az általános iskolák szakosítását. Ez persze távolról sem jelenti, hogy a kérdés lekerült volna a napirendről, ellenkezőleg: a fejlesztés első számú prioritása maradt.

¹² ÚMKL Koll. 1954. szeptember 23. Az általános iskolai szakrendszerű oktatás megvalósításának feltételei.

¹³ ÚMKL Koll. 1954. szeptember 23. Jegyzőkönyv.

A körzetesítés terén meglehetősen szerény eredményeket tudott csak fölmutatni az oktatásirányítás:¹⁴

	Körzeti iskolák száma	Tagiskolák száma
1952/53	615	881
1953/54	630	952
1954/55	605	918
1955/56	689	957
1956/57	691	936
...
1960/61	749	1038

A lassú, de látszólag egyenletes növekedés mögött látni kell a küszködést, a gyakran erőszakoltan kialakított körzetek nagyfokú hajlamát a bomlásra. Így például 1955-ben látszólag négy új körzeti iskola jött létre, valójában azonban 54 új központot szerveztek, és 50 szűnt meg. Látszólag 19 kis iskolát kapcsoltak be a körzeti hálózatba, valójában 75 új tagiskola szerveződött, de egyidejűleg 56 szűnt meg.¹⁵

Az alábbi táblázat a tanulócsoporthoz és a tanteremnek számának alakulását állítja párhuzamba:¹⁶

	Tanulócsoporthoz száma	Tanteremnek száma
1952/53	33 402	25 116
1953/54	34 764	25 434
1954/55	36 786	25 998
1955/56	38 404	26 905
1956/57	39 597	27 343

A kiábrándító tények tehát azt mutatják, hogy míg a vizsgált periódusban a tanulócsoporthoz száma 6195-tel nőtt — és ez kétségkívül a párthatározat megvalósítására irányuló elszánt akaratot tükrözi —, addig a tanteremszám növekedése csak 2227 volt.

¹⁴ Művelődésstatistikai adattár. KSH. Bp. 1968. 30. o.

¹⁵ Új Koll. 1956. április 25. Az 1955. évi fejlesztési, beruházási és költségvetési terv teljesítése.

¹⁶ Művelődésstatistikai... 31. o.

Magától értetődik, hogy ez a helyzet a kényszerhelyettesítési formák nagyobb elterjedését, a tanteremhiány növekedését vonta maga után, amint azt az alábbi táblázat mutatja:¹⁷

	1.	2.	3.	4.	5.
1952/53	9 334	32	2 159	10 445	31,3
1953/54	10 019	59	2 181	11 511	33,1
1954/55	10 730	28	2 268	13 056	35,5
1955/56	11 403	46	2 249	13 787	35,9
1956/57	12 154	49	2 629	14 883	37,6

(1. A naponta kétszer használt tanteremek száma, 2. háromszor használt tanteremek száma, 3. a szükségstanteremek száma, 4. a hiányzó tanteremek száma,¹⁸ 5. a hiányzó tanteremek száma a tanulócsoportok százalékában.)

A tanteremhiány mutatószámai tehát az 1953 utáni időszakban is folyamatosan, visszaesés nélkül növekedtek, dacára az ellentétes értelmű politikai deklarációknak. Az újonnan épült tanteremek számáról ismét nincsenek pontos és áttekinthető éves adataink, az összképet szétszórt adatokból rekonstruálhatjuk. 1954-ben a tárca 500 osztályterem építését tervezte, de ténylegesen csak 309 készült el.¹⁹ Úgy tűnik, ez hozzávetőlegesen kifejezi a későbbi évek termését is. Egy 1956 októberében keletkezett jelentés szerint abban az évben 368 tanterem építése volt tervbe véve, de az év végéig csak 284 befejezése volt várható²⁰ (ténylegesen nyilván még kevesebb épült föl). Másrészt tudjuk, hogy 1955–57 között évente átlagosan 307 tanterem készült el.²¹ Ha ehhez hozzávesszük, hogy 1953 folyamán — egy minisztériumi jelentés szerint²² — 420 tanterem épült, megalapozottnak tűnik az a következtetés, hogy a júniusi határozattól 1956 végéig maximálisan 1200 új osztálytermet állítottak be. Ez a tanteremszám növekményének valamivel több mint 50%-a lenne,²³ ha nem kel-

¹⁷ Varga Júlia: Osztályteremhiány és beruházások az általános iskolában. = Társadalom, oktatáspolitikai, általános iskola. Szerkesztette: Várhegyi György. Oktatáskutató Intézet, Bp. 1983. 78. o. Művelődésszociológiai... 31. o.

¹⁸ Tanulócsoportok száma, mínusz tanteremek száma, plusz szükségstanteremek száma.

¹⁹ PI Arch. 276–91/21. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári "A közoktatás helyzete és feladatai"-ról szóló határozata végrehajtásának állásáról.

²⁰ ÚMKL Koll. 1956. október 15. Az Oktatásügyi Minisztérium 1957. évi tervjavaslata.

²¹ Varga Júlia: I. m. 97. o.

²² ÚMKL Koll. 1954. május 13. Beszámoló jelentés a közoktatás 1953-as tervének teljesítéséről.

²³ A második hároméves terv dokumentációja szerint 1955–1957 között a hálózatfejlesztés 48%-a volt új építésű tanterem. (Idézi Varga Júlia: I. m. 98. o.)

lene joggal arra gondolnunk, hogy az új építések egy része túrhetetlen minőségű régi osztálytermek kiváltására szolgált. A növekmény fennmaradó részét döntően más célokra használt épületek igénybevételéből származott, illetve — jóval kisebb arányban — abból, hogy más tárcák által használt régi osztálytermek a párthatározat szellemében most visszakerültek az iskolahálózatba.

A beruházások alacsony szintje feltűnően ellentétes volt a meghirdetett elvekkel, és a háttérben nyilvánvalóan az e célra fordítható erőforrások szűkössége, pontosabban: folyamatos szűkülése állt. Az "új szakasz" politikája a fogyasztás növelését hirdette meg, és az oktatás az uralkodó szemlélet szerint egyértelműen fogyasztásnak minősült. Ezért volt logikus — többek között — a közoktatás és különösen a termeléshez csak lazán kapcsolódó alacsony fokú oktatás kiemelt hangsúlyozása 1953—54-ben. Egy ilyen politika következetes megvalósítása azonban éppen a gazdaság korábban kialakult alacsony teljesítőképessége, a rendelkezésre álló anyagi eszközök szűkössége miatt ütközött akadályokba, és az adott helyzetben érthetően a közvetlen életszínvonal-politikai célok kaptak prioritást. A beruházások és általában a költségvetési kiadások visszafogása így az oktatásügyi tárcát is közvetlenül érintette.²⁴ Az 1954. szeptemberében tárgyalt és elvetett nagyvonalú szakosítási terv még több mint 4 milliárd forintra becsülte az 1960-ig megvalósítandó program költségkihatásait. A későbbi anyagok már azért tartják megvalósíthatatlannak a teljes szakosítást 1960-ig, mert ehhez 3,5 milliárd forintra lenne szükség.²⁵ Az 1954. évben az OM eredetileg 94,3 millió forintot kívánt az általános iskolák fejlesztésére fordítani.²⁶ Ez az összeg júliusban a beruházások általános csökkentése kapcsán 80 millióra apadt, 1955-ben pedig az egész tárca beruházási kerete zuhant drasztikusan 206,3 millióról 116 millióra. Az OM az általános iskolák részesedési arányát 41%-ról 56,7%-ra emelte, de az így is csak 65,8 milliót tett ki.²⁷

²⁴ Az "új szakasz" gazdaságpolitikájának ellentmondásairól, egyebek között az 1954. évi terv júliusi módosításáról, a folyó beruházások kétmilliárd forintos zárolásáról lásd Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDP KV 1953. júniusi ülése után. = Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz., valamint Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus, iparirányítás. = Párttörténeti Közlemények, 1984. 2. sz.

²⁵ PI Arch. 276—91/21. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári... (1955. február 14.)

²⁶ PI Arch. 276—61/476. Feljegyzés a közoktatásügyről szóló KV határozat végrehajtásának egyes kérdéseiről. (1954. szeptember 20.)

²⁷ ÚMKL Koll. 1954. november 25. Jelentés a közoktatás helyzetéről és feladatairól szóló KV határozat végrehajtásának állásáról.

Az általános iskola sikermutatói ily módon továbbra is — akárcsak 1953 előtt — az anyagilag megalapozatlan fejlesztés tövises virágai voltak, és az eredmények formálisan is messze elmaradtak az eredeti célkitűzésektől:²⁸

	Szakrendszerű oktatásban részesülő tanulók száma	aránya az összes felnőtt tagozatosuk százalékában
1952/53	410 009	74,5
1953/54	432 422	76,1
1954/55	436 609	78,9
1955/56	436 666	79,4
1956/57	434 641	80,3
...
1960/61	502 881	81,6

"Fékezés" és funkciózavarok a középiskolákban

Míg az általános iskolák számára az "új szakasz" politikája legalább igényeket jelentett, addig a középiskolák esetében erről sem volt szó. A gazdasági növekedés visszafogása értelemszerűen együtt járt a szakképzés rohamos expanziójának megállításaival, sőt a szakképzési keretszámok átmeneti csökkentésével. Ez a minőségi fejlesztés számára kedvező helyzet lett volna, ha az expanzió leállítását nem jelentett volna egyúttal megtakarítási lehetőséget a költségvetés számára. A középiskolákban így egyszerre jelentkezett a perspektívák elbizonytalanodása, a tanárok elhelyezkedési lehetőségeinek beszűkülése és a tárgyi feltételek javulásának elmaradása, sőt helyenként — mint látni fogjuk — azok további romlása. Bonyolította a helyzetet, hogy az 50-es évek elejének gátlástalan továbbtanulási agitációja nyomán rohamosan nőtt az általános iskolát végzett fiatalok továbbtanulási és a szülők tanítási kedve, a fékezés tehát sajátos társadalmi feszültségekkel is együtt járt.

1953-ban 44 773 tanulót iskoláztak be a középiskolák első osztályaiba, és ez csaknem négyezerrel haladta meg a tervezett létszámot.²⁹ Amikor 1953 decemberében a közoktatás egészének felülvizsgálata kapcsán a Politikai Bizottság foglalkozott a kérdéssel, elfogadta az agitációs és propaganda osztály álláspontját, amely szerint a beiskolázási létszámok növelését meg kell állítani, de veszélyes lenne csökkenteni azokat. A határozat tehát a 44 ez-

²⁸ Művelődésszisztiikai... 33. o.

²⁹ ÚjKl. Koll. 1954. május 13. Beszámoló jelentés a közoktatás 1953-as tervének teljesítéséről.

res keretszám fenntartását mondta ki,³⁰ és ebben az értelemben szögezte le a nyilvánosságra hozott dokumentum is — szám adatok nélkül —, hogy "a középiskolákban általában a beiskolázás jelenlegi kereteit kell irányadónak tekinteni".

A tényleges helyzet azonban ismét másként alakult: az első évfolyamos középiskolások létszáma a következő két évben jelentősen csökkent és csak 1956-ban indult újra növekedésnek:³¹

	Első éves középiskolások száma	Első éves középiskolások a végző nyolcadikosok százalékában
1953	44 773	45,2
1954	36 371	32,8
1955	33 242	31,8
1956	39 739	37,4

Összehasonlításként érdemes közölni, hogy 1950-ben a végző nyolcadikosok 51%-a tanult tovább középiskolában,³² igaz, akkor a végzők létszáma sokkal kisebb volt.

A globális létszámcsökkenés mögött lényeges arányeltolódást figyelhetünk meg a gimnáziumok és a szakirányú középiskolák között. Míg ugyanis a technikumokban a képzés drámai visszafejlesztése zajlott ezekben az években, addig a kieső férőhelyeket a gimnáziumok további expanziójával kellett pótolni. Sajnos a szétszórta és egymásnak ellentmondó adatok nem teszik lehetővé, hogy az egyes iskolatípusok beiskolázási létszámainak alakulását áttekinthessük, jól érzékelteti azonban a helyzetet az összlétszámok alakulásának összehasonlítása is:³³

	Középiskolai tanulók létszáma	Gimnáziumi tanulók létszáma	Gimnazisták az összes középiskolás százalékában
1952/53	119 432	55 982	46,9
1953/54	129 769	60 090	46,3
1954/55	122 627	63 591	51,9
1955/56	119 106	70 583	59,3
1956/57	125 501	80 203	63,9

³⁰PI Arch. F.PB/1464. Jelentés a közoktatás helyzetéről és feladatairól.

³¹UNKL Koll. Az 1955. május 26-i, az 1955. október 27-i és az 1956. október 15-i ülések anyagai alapján.

³²UNKL Koll. 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás 1954. évi tervének teljesítéséről.

³³Művelődésstatistikai... 143. o.

A táblázatból az a további elég sajátos eredmény adódik, hogy míg 1950 és 1953 között, a nagy expanzió időszakában a gimnáziumi tanulók létszáma 22%-kal nőtt (1950/51-ben 49 254), addig 1953 és 1956 között, a fékezés időszakában ez a növekedés 33,5%-os. Mindez értelemszerűen a gimnáziumok további megterhelését, a tanulási feltételek további romlását jelentette. Az osztályok egyre zsúfoltabbakká váltak, 50-55 fős első osztályok is működtek már 1954-ben,³⁴ másrészt tovább terjedt a váltakozó tanítás és a szükségstantermek igénybevétele.³⁵

A gimnáziumok megterhelése különösen annak fényében paradox jelenség, hogy ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan ment végbe a felsőoktatás redukciója is. Az ötvenes évek elejére a gimnázium lényegében a felsőfokú képzés előcsarnokává vált, a végzettek 80-90%-a egyetemre vagy főiskolára került, 1955/56-ra azonban már csak 5500 hallgató felvételét tervezték a felsőoktatási intézményekbe, miközben az előző tanévben csak a gimnáziumokban 9800 tanuló érettségizett. Világos volt, hogy lehetővé kell tenni az érettségizetteknek a termelőmunkába való belépését, ezt azonban a hivatalok és gazdálkodó szervezetek adminisztrációs létszámának leépítése, a racionalizáció keresztelte. Nem maradt más hátra, mint a gimnáziumra épülő rövidített szakmunkás-, illetve technikusképzés.³⁶ A gimnázium népszerűsége, presztízse érthetően csökkent, a szülők és a tanulók joggal mondhatták; hogy az MTH-iskolához nem kell érettség.³⁷ Ez még bonyolultabbá, sőt némileg abszurdá is tette a helyzetet, hiszen néhány évig a gimnáziumi oktatás úgy növekedett, hogy a jelentkezők száma sem volt nagy, a perspektívák sem voltak éppen világosak, de részben a pedagógus-túlképzés miatt, részben az elitoktatást elkerülendő fenn kellett tartani a magas keretszámokat. Az OM reagálása az agitáció fokozása volt. "Meg kell változtatni azt a közvéleményt — olvashatjuk egy 1954 novemberében kelt minisztériumi előterjesztésben —, amely a burzsoá rendszerben gyökerezik, és amelyet eddigi iskoláztatási politikánkban magunk is tápláltunk: azért kell a fiataloknak tanulni, hogy továbbta-

³⁴ ÚMKL Koll. 1954. május 13. Beszámoló jelentés...

³⁵ ÚMKL Koll. 1955. október 27. Jelentés az 1955/56-os tanév középiskolai iskoláztatási munkájáról.

³⁶ Csatár György: Népgazdaságunk munkaerőhelyzetének néhány kérdéséről. = Társadalmi Szemle, 1954. 8-9. sz. 71-72. o.

³⁷ PI Arch. 276-91/21. Tájékoztató a középiskolai és az egyetemi, főiskolai beiskolázás helyzetéről (1955. június 14.); vö. Kornidesz Mihály: A középiskola az 50-es években II. Pedagógiai Szemle, 1987. 2. sz. 122. o.

mulhassanak, vagy legrosszabb esetben különféle íróasztalmunkát kapjanak. Meg kell kedveltetni a tanulódifjússággal a fizikai munkát általában."³⁸

A beiskolázás körüli gondok leginkább a szociális összetétel alakulásában mutatkoztak meg:³⁹

	Munkás- és parasztszármazású tanulók aránya a gimnáziumokban (%)	Munkás- és parasztszármazású tanulók aránya az összes középiskolákban (%)
1950/51	52,6	59,0
1951/52	58,8	65,3
1952/53	59,8	66,7
1953/54	62,1	67,0
1954/55	58,6	63,0
1955/56	57,5	...

A legfeltűnőbb jelenség az, hogy a "szociális arányok" "javulásának" addig töretlen tendenciája 1954-ben megtörik. Ez a változás kétségkívül összefügg az "új szakasz" politikájához kapcsolódó általános szemléletváltással. Az 1954-es közoktatási párthatározatban — az eredményeket összefoglaló első ponttól eltekintve — hiába keresnénk a munkás- és parasztszármazású tanulók kérdé- sére való utalást (mind a közép-, mind a felsőfokú oktatás vonatkozásában). A szociális arányokra vonatkozó tervszámok persze továbbra is érvényben ma- radtak, és a tanügyigazgatás továbbra is feladatának tekintette azok lehető- ség szerinti teljesítését, a minisztérium ekkori hozzáállását azonban Andics Erzsébet 1954. augusztusi szavai jellemzik igazán: "A lemorzsolódás ellen harcoltunk, és engedményeket adtunk a munkás—paraszt gyerekeknek. Ezt nem tartjuk hibának, mert történelmi szükségszerűség volt. Ez még nem évült el. Most másképpen kell ezt az elvet biztosítani. Kívánjuk meg a tanároktól, hogy most sokkal jobban foglalkozzanak a munkás—paraszt gyermekekkel, minőségi munkát végezzenek. Követeljük a gimnáziumi tanároktól, hogy most már ne úgy tartsák meg őket, hogy engedményeket adnak nekik, hanem jobban segítsék őket tanulmányukban."⁴⁰ Másrészt a gimnázium perspektívavesztése nyilvánvalóan éppen a munkásszármazású fiatalokat riasztotta el ettől az iskolatípustól és terelte a számukra kézenfekvőbb technikumok és a szakmunkásképzés felé. Még inkább vonatkozik ez a parasztszülők gyerekeire. Ők sokszor éppen a paraszti

³⁸ ÚMKL Koll. 1954. november 11. Az általános gimnáziumot végzett, de egyetemre, főiskolára fel nem vett érettségizett fiatalok termelő munkába való elhelyezésével kapcsolatos kérdések.

³⁹ ÚMKL Koll. 1955. május 26. Beszámoló jelentés a közoktatás...; PI Arch. F.PB/2336. Elő- terjesztés az egyetemi, főiskolai és középiskolai felvételekkel kapcsolatos problémákról. (1956. március 29.)

⁴⁰ ÚMKL Koll. 1954. augusztus 5. Jegyzőkönyv.

létförmából való kiemelkedés eszközének tekintették a gimnáziumot, most pedig az is megfogalmazódott — tekintettel arra, hogy a városokban az elhelyezkedési lehetőségek már nem voltak olyan korlátlanok, mint korábban —, hogy az érettségizett parasztfiatalok lehetőleg menjenek vissza a falujukba mezőgazdasági munkát végezni.⁴¹

Kísérlet az oktatás tartalmának újragondolására

Láttuk, hogy az oktatás területén a nemzeti kulturális örökség fogalmának kiszélesítése a nem forradalmi hagyományok irányába már az 53-as fordulat előtt napirendre került. Ebben a szellemben hívta föl azután a figyelmet az 1954-es határozat a nemzeti tantárgyak (anyanyelv, magyar irodalom és történelem, Magyarország földrajza) fokozottabb megbecsülésére, kiemelkedő fontosságára. A dokumentum korábbi, decemberi variánsából azonban világosabban kiderül a hazafiság-problematika sajátos, "53"-as aktualitása is. "Iskolai rendezvényeinken — olvashatjuk az anyagban — túlsúlyban orosz dalok, táncok szerepelnek, díszítésükben alig találkozunk történelmünk, kultúránk nagyjainak arcképeivel. Tanulóink cirill betűs térképeket használnak."⁴² Ha ez a gondolat nem is került bele a végleges változatba, sőt ott külön bekezdés foglalkozott a Szovjetunió iránti szeretet elmélyítésének fontosságával, nem kétséges, hogy a kérdés előtérbe kerülése részben az ötvenes évek elején az iskolákra oktroyált orosz-szovjet kulturális dömping ellensúlyozását is hivatva volt szolgálni.

Az OM a tanévnyitó utasításnak külön a hazafias nevelés kérdéseiről szóló mellékletében⁴³ orientálta a pedagógusokat abba az irányba, hogy mind az oktatómunka során, mind az órán kívüli nevelőmunkában tartsák szem előtt a hazafias érzések felébresztésének, ápolásának szempontját. A tanárok ország-szerte ankétokon, értekezleteken vitatták meg az ezzel kapcsolatos tennivalókat,⁴⁴ és ezzel párhuzamosan az ifjúsági szövetség propagandájában is fölerősödött a nemzeti-hazafias elem.⁴⁵ 1954 végén azután már egyre több jelen-

⁴¹ ÚMKL Koll. 1956. június 22. Az általános és középiskolák 1955/56. évi munkájáról és az 1956/57. évi fő feladatokról.

⁴² PI Arch. F.PB/1464. Jelentés a közoktatás...

⁴³ Oktatásügyi Közlöny, 1954. augusztus 2. 190—191. o.

⁴⁴ PI Arch. 276—91/21. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári... (1955. február 14.)

⁴⁵ A DISZ és a KISZ 1953—1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből. Összeállította Feitl István és Úlmosi Zoltán. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1987. 73. o. PI Arch. 276—89/195. Az ifjúság nevelésének néhány kérdése. (1954. március 15.)

tésben olvashatunk a hazafiság túlzásairól, a nevelők kritikátlan, múltba néző, romantikus viszonyáról a nemzeti hagyományokhoz, a Szovjetunió iránti szeretetre való nevelés elhanyagolásáról,⁴⁶ illetve arról, hogy a hazafisággal kapcsolatos számos elvi kérdés, így a demokratikus és szocialista hazafiság viszonya (nyilván különbsége) tisztázatlan.⁴⁷

Hasonlóan "52-es" eredetű a politechnikai oktatás erőteljes hangsúlyozása a vizsgált időszakban. Az oktatás és a termelőmunka összekapcsolása, az általános műveltség sokoldalú technikai képzéssel való kiegészítése a szocialista pedagógiai hagyomány talán legrégebbi — Marxra, sőt korábbi teoretikusokra visszavezethető — vonulata. Ez azonban nem változtat azon, hogy a szocialista oktatásügy történetének különböző szakaszaiban nagyon különböző súllyal és formában került elő a kérdés. 1952 elején, amikor I. Kairov, az OSZSZK közoktatásügyi minisztere, ismert pedagógiai szakíró magyar pedagógusoknak előadást tartott a szovjet oktatásügy alapelveiről, a teljességre törekvő áttekintésben nem esett szó a politechnikai szempontról, sem a technikai, technológiai képzés más formáiról.⁴⁸ A Szovjetunió ötödik öt éves tervének irányelvei azonban, amelyeket ugyanez év októberében hagyott jóvá az SZKP XIX. kongresszusa, már kimondták, hogy a középiskolákban meg kell kezdeni a politechnikai oktatást, és előkészületeket kell tenni az általános politechnikai oktatásra való áttérésre. Az indoklás a szocialista nevelés elmélyítése és a pályaválasztás megkönnyítése volt.⁴⁹ Ha hihetünk Szuszlov kongresszusi beszédének, a tézis közvetlenül Sztálin kezdeményezésére került be az irányelvek közé.⁵⁰

A KM folyóirata szinte a kongresszussal egy időben, még az irányelvek tervezetére reagálva, közölte első cikkét a politechnikai oktatásról. Ez a szovjet oktatási tervekről írt, de leszögezte, hogy nálunk is megvannak a politechnikai képzés elemei (a természettudományos tárgyak technikai vonatkozásai, a szakkörök, a fiatalok nyári termelő munkája), és ezeket az elemeket fejleszteni kell a jövőben.⁵¹ Az általános politechnikai képzés a Szovjetunióban mint a kommunizmus építésének követelménye került napirendre, így érthető, hogy a népfront 1953-as választási felhívása, amely a szocializmus

⁴⁶PI Arch. 276—91/21. Jelentés a Központi Vezetőség 1954. februári... (1954. december 14.)

⁴⁷ÚMKL Koll. 1954. november 25. Jelentés a közoktatás...

⁴⁸I. Kairov: Közoktatás a Szovjetunióban. = Köznevelés, 1952. április 1. 203—207. o.

⁴⁹A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa. Szikra, Bp. 1953. 1109. o.

⁵⁰Uo. 660. o.

⁵¹Jóború Magda: A politechnikai képzésről. = Köznevelés, 1952. október 15. 611—612. o.

teljes magyarországi felépítését a második ötéves terv feladatává tette,⁵² arra készítette a minisztérium vezetőit, hogy ismét és immár határozottabban megvizsgálják a politechnikai oktatás hazai helyzetét. Az iskolai főosztály anyaga szerint ennek feltételei mind a tananyagok, mind a pedagógusok műveltsége, mind a tárgyi felszerelés vonatkozásában igen hiányosak voltak, noha az előterjesztés szerint már a következő évtől elméleti és gyakorlati technikai ismeretekkel kellett kiegészíteni a tanítást, hogy a kommunizmus építése idején akadálytalanul lehessen áttérni az általános politechnikai oktatásra.⁵³ A júniusi határozat után a politika voluntarista elemei háttérbe szorultak, de ez nem érintette a politechnikai problematikát. Amikor a minisztérium 1953 októberében összefoglalta a kormányprogramból szerinte következő közoktatás-politikai teendőket, ezek között szerepelt a politechnikai képzés elemeinek bevezetése az alap- és középfokú oktatásban, illetve az oktatás és a termelési gyakorlat kapcsolatainak szorosabbra fűzése.⁵⁴ És valóban, ez a követelmény a közoktatási párthatározatnak is szerves részévé vált, az Oktatásügyi Minisztérium pedig — noha 1954 derekán ismételten kénytelen volt konstatálni, hogy a feltételek hiányoznak, és számottevő fejlesztésre nincs lehetőség⁵⁵ — az 1954/55. tanév egyik fő feladatává tette az oktatás politechnikai jellegének erősítését.⁵⁶ Hiba volna azt gondolni, hogy e tervek erőltetése pusztán a szovjet minta mechanikus másolására vezethető vissza. A döntő természetesen ez volt. Másfelől azonban, az új közoktatás-politika egyik alapvonásaként, csökkent az egyes iskolatípusok továbbtanulásra előkészítő szerepe, és ez természetesen kihatott a tantervfejlesztésre, a tantervekről való gondolkodásra is, felértékelve a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható ismereteket.

Ez a szempont értelemszerűen jelen volt az 1953 után újra föllendülő tantervi munkálatok során is. A februári határozat ugyanis új tantervek bevezetését írta elő mind az általános, mind a középiskolákban. A változás egyik célja a korábbi improvizációk, toldozgatások fölszámolása volt. Ezt

⁵² Szabad Nép, 1953. április 12.

⁵³ ÚMKL Koll. 1953. június 18. A politechnikai képzés elemeinek helyzete és továbbfejlesztési lehetősége általános iskolákban és általános gimnáziumokban.

⁵⁴ ÚMKL Koll. 1953. október 8. Az Oktatásügyi Minisztérium fontosabb feladatai a kormányprogram végrehajtásával kapcsolatban.

⁵⁵ ÚMKL Koll. 1954. május 13. Politechnikai oktatás elemeinek fejlesztése az új tantervek életbeléptetéséig.

⁵⁶ Az oktatásügyi miniszter 853—47/1954. VII. OM. sz. utasítása. = Köznevelés, 1954. augusztus 1. 225. o.

húzta alá Rákosi Mátyás is az MDP III. kongresszusán (beszéde — mint ismeretes — a kongresszus egyik határozatának tekinthető). Meg kell szüntetni a bizonytalanságot, a kísérleti jelleget — mondta az első titkár —, "tudományosan átgondolt tantervekre", "állandó tankönyvekre" van szükség.⁵⁷ Ezeket a szándékokat tükrözte, hogy az új tantervi reformnak csak az előkészületei kezdődtek meg (pontosabban folytatódtak) 1954-ben, és 1950-től eltérően a politikai vezetés most nem követelt azonnali eredményeket. A gyakorlati képzés iránti igényt tükrözté például a kézimunka tantárgy megjelenése az új alsó tagozatos tantervben (1956 őszen vezették be),⁵⁸ valamint a természet-tudományos gyakorlatok bevezetése az általános gimnáziumban 1955-től.⁵⁹

Bonyolította a helyzetet, hogy a tartalmi bővítést olyan időszakban kellett megvalósítani, amikor ismét a túlterhelés elleni "harc" került napirendre. Az 1954-es határozat még egyidejűleg foglalt állást az iskolai liberalizmus és az életkori sajátosságokra hivatkozva a maximalizmus ellen, konkrétan pedig az általános iskola felső tagozatát és a gimnázium 2—4. osztályát tekintette túlterhelőnek, míg az alsó tagozat tantervét túl lazának, az általános iskolai 5. és a gimnáziumi 1. osztály ismétlő jellegét pedig főlegesennek ítélte. (Az ismétlő jellegű tantervek az 1949/50. tanév kedvezőtlen tapasztalatai nyomán alakultak ki.) Az ekkor meghirdetett elvek szerint a tananyag terén is a mennyiségről a minőségre kell áthelyezni a figyelem súlypontját, ezzel függ össze a gyakorlás, a készségfejlesztés hangsúlyozása a határozatban. Az esztétikai és a testi nevelés "rehabilitálása" az "élet"-re előkészítő iskola térnyerését mutatja a következő iskolafokra előkészítő iskolával szemben.

A liberalizmus és maximalizmus elleni "kétfrontos harc" már a határozatban is főleg az utóbbi irányt preferálta, ennek kedvezett a mennyiségről a minőségre való áttérés jelszava is. Csakhogy míg a tananyag mennyisége központilag csökkenthető, addig az oktatás minőségének javítása, intenzívebbé tétele mindig olyan helyi tényezőktől függ, amelyek központi intézkedésekkel csak igen kevésbé és csak nagyon közvetve befolyásolhatók. Így az új tantervek bevezetéséig tartó "átmeneti" időszak egyik legfőbb tantervi kérdésévé a tananyagcsökkentés vált. 1954 nyarán az OM részletes utasításokat adott ki iskolatípusonként és tantárgyanként a tananyagcsökkentés végrehajtására, kijelölve az egyes tankönyvekből elhagyandó részeket. Az utasítások egyben

⁵⁷A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, Bp. 1954. 80. o.

⁵⁸Tanterv és utasítás az általános iskola I—IV. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1956.

⁵⁹45/1955. OM. sz. utasítás.

szabályozták, hogy mely tárgyakból adható írásbeli házi feladat, és csökkentték az általános és középiskolai osztályvizsgák számát.⁶⁰ Az intézkedések legitimációjához az is hozzájárult, hogy az előző tanévben a Szovjetunióban is tananyagcsökkentést hajtottak végre.⁶¹

* * *

A magyar közoktatás az "új szakaszban" is a régi, jól ismert gondokat görgette maga előtt. Nem csoda, hiszen — mint láttuk — nem történt meg az oktatásra fordított erőforrások számottevő növelése, nem történt meg az iskolák bürokratikus kontrolljának oldása, egy autonóm közoktatás-politika kialakítása, és nem lazultak a tananyag szigorú ideológiai-bürokratikus kötöttségei sem. Mindez megkönnyítette az 1955-ben bekövetkező dogmatikus restaurációt, és logikusan vezetett el 1956 nyarán—őszén egy robbanásszerűen kibontakozó szakmai-politikai önvizsgálathoz. E kérdések kifejtése azonban külön tanulmányt érdemel.

⁶⁰Az oktatásügyi miniszter idézett utasítása (56. l.ébjegyzet). 224. o.

⁶¹ÚMKL Koll. 1954. március 25. A tanulók túlterhelése és a tananyagcsökkentés.